

تحلیل واقعه جنگ جمل بر اساس الگوی مکتب تاریخ نگاری آنال

مجید آزاد^۱

^۱ دانش آموخته دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب

چکیده

مکتب تاریخ نگاری آنال که با به خدمت گرفتن علوم مختلف مانند روانشناسی، جامعه شناسی، جغرافیا، اقلیم شناسی، علوم طبیعی، و... رویکردی جدید را از اوایل قرن بیستم، در تحلیل وقایع تاریخی ارائه نمود. این ظرفیت را دارد که بسیاری از وقایع تاریخی صدر اسلام و سدهای بعد را با همه پیچیدگی ها و ابعاد مبهم، مورد تحلیل قرار دهد. در این میان واقعه مهم جنگ جمل که تأثیر زیادی در تحولات اجتماعی، سیاسی، صدر اسلام داشت، بر اساس کلید واژه‌های "عقیده، قبیله و غنیمت قابل تحلیل و بررسی می باشد. تأثیرات اعتقادی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی متأثر از سه کلید واژه، مورد اشاره، نقش مهمی در حوادث جامعه عربی صدر اسلام، حجاز و عراق داشت. بسیاری از حوادث از جمله واقعه جمل متأثر از این مولفه های مهم بوده که به شکل پر رنگی در جامعه آن روز آغازین سال حکومت امیر مومنان خود نمایی میکرد و برای سالیان زیادی بعد از آن روزگار هم ادامه پیدا کرد و منشا بسیاری از حوادث و تحولات گردید.

واژه‌های کلیدی: مکتب آنال، تاریخ نگاری، جمل، عایشه، زبیر، طلحه

مقدمه

اوائل قرن بیستم زمان درخشش نگرشی جدید به تاریخ و تاریخ نگاری در اروپا بود. روش و مکتب تاریخ نگاری "آنال" که در فرانسه از آن رونمایی شد، شرایط جدیدی را در تاریخ نگاری اروپا و جهان به وجود آورد.

توجه به پیوند میان تاریخ و طبیعت و علوم مختلف، جامعه شناسی، جغرافیا، روانشناسی، باستان شناسی و... تاریخ را از تفکر مبتنی بر روایت نگاری خارج کرد و تحلیل های استوار بر مطالعه تطبیقی در تاریخ را به میدان مطالعات تاریخی آورد.

"لوسین فیر و مارک بلوخ" و پس از مرگ آنها "فرناند برودل" افرادی هستند که در حد فاصل سالهای ۱۹۲۹ تا ۱۹۶۰ میلادی، تأثیرگذارترین و به نوعی بنیانگذاران این مکتب به شمار می آیند. نوشته ها و آثار این سه نفر، آراء و نظرات آنها را منعکس می کند، که بنیان های اصلی این مکتب را پی ریزی کرده اند. خصوصاً نظریه "تاریخ کامل یا تام" که توسط فرناند برودل ارائه شد تأثیر بسزایی در توسعه تاریخ نگاری مکتب آنال داشت. مکتب آنان که در ادامه به تاریخچه کوتاه در مورد پیدایش آن خواهیم پرداخت علیرغم نقدهای جدی که به آن وارد است، هنوز در دنیا طرفداران بسیاری دارد و در حوزه تاریخ نگاری دانشمندان بزرگی همچنان این روش را مناسب ترین راه برای تحلیل وقایع تاریخی می دانند.

به همین منظور بی مناسبت نیست که وقایع تاریخ اسلام با الگوی مکتب آنال مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد، که از چند جهت می تواند سودمند باشد.

اول؛ اینکه یک راستی آزمایی مناسب نسبت به فرمولهای مکتب آنال، به دست خواهد آمد؛

دوم؛ اشکالات و کاستی های روش آنان معلوم می گردد؛

سوم؛ یک پژوهش و کار علمی، مبتنی بر مکتب آنال به دست خواهد آمد. هرچند ممکن است جامع نباشد ولی حتما مفید خواهد بود.

در نتیجه، سوال اصلی ما در این پژوهش عبارتست از:

(با توجه به الگوهای مکتب آنال، چگونه میتوان جنگ جمل را تحلیل کرد و چه عوامل مهمی در به وقوع پیوستن آن

بیشترین تاثیر را داشته است؟)

و سوالات فرعی :

۱. عوامل عقیدتی واقعه کدامند؟

۲. آیا عوامل اقتصادی نیز در وقوع این جنگ تاثیر داشته است؟

۳. تاثیر نزاع ها و رقابتهای قومی و قبیله ای و نخبگان سیاسی، در این جنگ، چه میزان بوده است؟

پیشینه پژوهش

به دلیل وجود منابع ارزشمند و محکم در رابطه با واقعه جمل، مثل کتاب گران سنگ، الجمل شیخ مفید و کتاب، اصحاب جمل، تالیف عبدالحسین امینی یا کتاب، نبرد جمل، تالیف ضامن ابن شدقم و ترجمه حسن شانه چی، همچنین مقالات پژوهشی خوب، که غالباً در سامانه های علمی نمایه شده اند، از جمله مقاله، سیره امیر مومنان در مدیریت بحران جمل، تالیف، مجید حسنی و ولی الله نقی پور.

معاویه و جنگ جمل، تالیف مصطفی معلمی، خواص امت و جنگ جمل، تالیف محمد عرب صالحی.

خواص اشرافی آتش افروزان جمل، تالیف عبدالکریم پاک نیا، به بسیاری از جنبه های تاریخی واقعه جمل پرداخته شده است و حتی در برخی منابع و مقالات، شاهد تحلیلهایی هستیم که ارزشمند هستند، اما تحلیل این واقعه بر اساس برخی الگوهای تاریخ نگاری از جمله تاریخ نگاری آنال، یافت نشد و پژوهش پیش رو جزء معدود پژوهشهای تحلیلی بر اساس یک الگوی مهم تاریخ نگاری معاصر است.

اما قبل از آن، به تاریخچه کوتاه از مکتب آنال می پردازیم و به اجمال نگرش این روش در تاریخ نگاری را معرفی خواهیم کرد، سپس واقعه جنگ جمل را با الگوی تاریخ نگاری مکتب آنال، مورد تحلیل قرار می دهیم.

تاریخچه مکتب آنال

نام این مکتب برگرفته از مجله ای با عنوان "آنال تاریخ اقتصادی و اجتماعی" که اولین شماره آن در سال ۱۹۲۹ انتشار یافت. بنیانگذاران مجله "لوسین فبور" و "مارک بلوخ" بودند. این مجله یک هیئت تحریریه داشت که متشکل بود از چهار مورخ، یک جامعه شناس، یک متخصص علوم سیاسی، یک جغرافی دان و یک اقتصاددان.

این ترکیب هیئت تحریریه، نشان دهنده توجه به علوم مختلف در نقد و نگارش تاریخ نزد پیروان مکتب آنال است. مجله آنان طی جنگ دوم جهانی دستخوش تحولاتی شد. در مدت اشغال فرانسه نام مجله به "جنگ تاریخ اجتماعی" تغییر یافت. پس از پایان جنگ دوباره نام مجله تغییر کرد و به "آنال اقتصاد ها، جوامع و تمدن ها" تبدیل شد. گروه آنال در سال ۱۹۶۰ تغییرات بیشتری را در روشهای خود ایجاد کردند و دانش های گسترده تری را وارد کار خود نمودند.

آنها، تحلیلهای روانشناسی، انسان شناسی، ریاضیات، نشانه شناسی، اقلیم شناسی، و گیاه شناسی را به مباحث تاریخ نگاری وارد کردند. حتی استفاده از کربن ۱۴ را وارد مطالعات تاریخ نگاری نمودند. در سه دهه پایانی قرن بیستم نسل سوم آنالی ها به صحنه آمدند که "لوگوف" و "لا دوری" سرآمد آنها بودند.

آنها، رویکرد انسان شناسانه در تاریخ را مورد توجه قرار دادند و موضوعاتی تازه از قبیل، تاریخ آب و هوا، مرگ و بیماری را وارد مطالعات تاریخی کردند.

آخرین تغییر در نام مجله در سال ۱۹۹۴، به نام "آنال تاریخ علوم اجتماعی" نامگذاری گردید، که تا اکنون ادامه دارد. تحولات ابتدایی قرن بیستم در حوزه فرهنگ و علوم اجتماعی، باعث شد، یوزیتویسم (اثبات گرایی) قرن ۱۹ که به حوزه تاریخ تسلط پیدا کرده بود و تاریخ را در حد روایاتی از امور سیاسی فروکاسته بود مورد نقد گروهی از نخبگان حوزه تاریخ نگاری و علوم اجتماعی قرار گیرد و مکتب آنال در نتیجه این کشمکش به وجود آمد.

آنالیستها، طی قرن بیستم، اصول روشهای خود را به جامعه علمی و فرهنگی فرانسه و جهان معرفی کردند، که عبارت بود از؛
۱. ضرورت مقابله با تاریخ نگاری روایی که تحت تاثیر اثبات گرایی، خلاقیت و تفکر انتقادی را از مورخ گرفته است.

۲. مقابله با تاریخ سیاسی و تقلیل دادن کار مورخ در حد، اشاره به اقدامات دولتمردان

۳. مقابله با تخصص گرایی بیش از حد، که مانع بهره گیری مورخان از سایر رشته های علوم اجتماعی و انسانی می شود.

۴. ایجاد ارتباط، تاریخ نگاری با حوزه های اقتصاد، جامعه شناسی و زبان شناسی، که تحلیل های تاریخ نگاری را قابل اتکا تر خواهد کرد.^۱

برای شناخت کامل تر روش ها، در مکتب آنال سه موضوع پر اهمیت و تاثیر گذار در این سبک از تاریخ نگاری را به اجمال معرفی می کنیم.

۱- تاریخ تام یا کامل

اصلی ترین روش مکتب آنال، که بیشتر، آثار مورخان مکتب بر همین اساس است، تاریخ تام یا کامل^۲ نام گرفت. تاریخ تام، یعنی ادغام همه انواع روش ها و جنبه های تاریخ و بررسی پدیده ها در گستره زمان.^۲

برای رسیدن به یک تاریخ کامل باید از سایر رشته ها در پژوهش تاریخی کمک گرفت. اقتصاد، جغرافیا و جامعه شناسی، جزو اولین شاخه هایی از علوم بودند که در آثار مورخان آنال از آنها استفاده شد. برای مثال "برنارد برودل" از مورخان نسل دوم

۱. انقلاب تاریخ نگاری فرانسه، پیتر برک، ص ۸۵

۲. کتاب درآمدی بر فلسفه تاریخ، مایکل استنفورد، صص ۵۰ - ۵۱

آنالیستها، در مهمترین اثر تاریخی خود "مدیترانه و جهان مدیترانه ای در عصر فیلیپ دوم" اقتصاد و جغرافیا را به شکل گسترده‌ای در مطالعه تاریخی وارد کرد.^۳

در ادامه ایمانوئل لادوری "نامدارترین مورخ نسل سوم نشان داد، اقلیم شناسی، می تواند در خدمت تاریخ باشد. او با کتاب" دهقانان لانگدونگ" توانست هواشناسی، جانورشناسی و گیاه شناسی، را وارد مطالعات تاریخی کند.

۲- روش تطبیقی

مورخان آنال در یک رویکرد جدید روشی را در تاریخ نگاری به کار بردند که تا آن زمان سابقه نداشت. آنها معتقد شدند که برای مطالعه بهتر تاریخ و تحلیل درست تر، خوب است که پژوهشگر یک ناحیه، به موازات، یک ناحیه یا منطقه دیگر را در کشور یا حتی در قاره های دیگر با همان شرایط بررسی کند. از این مقایسه بینش تازه ای به دست می آید و پرسش های نو ایجاد می شود. برای مثال اگر در مجموعه "الف" به دلایل "ب" اتفاقاتی رخ داده است آیا در منطقه "جیم" هم، به همان دلایل "ب" آن اتفاقات رخ خواهد داد؟ و یا رخ داده است؟ یا خیر. اگر اینطور نشود، از تناقضاتی که به وجود آمده و مطالعه آنها، به تحلیل جدیدی از آن واقعه و دلایل آن در تاریخ، خواهیم رسید. آنها معتقد بودند که روش تطبیقی مورخ را قادر می سازد تا اشتباهات و نواقص را در مورد پژوهش های قبلی برطرف نماید.

۳- مفهوم زمان در تاریخ نگاری آنال

آنالیستها، زمان در تاریخ را در سه سطح مورد مطالعه و توجه قرار می دهند. البته این نوع نگاه به زمان از اندیشه های "فرناند برودل" سرچشمه گرفته است، که عبارت اند از:

۱. تاریخ دراز مدت، ساکن است و مطالعه کننده تاریخ انسان با محیط و با جریانی کند، که به آن "زمین تاریخ" گفته می شود و تمدن ها را مورد بررسی قرار می دهد.^۴

۲. تاریخ میان مدت، که به آن تاریخ ترکیبی هم می گویند. به بررسی تاریخ اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی، نواحی و ایدئولوژی ها می پردازد.

۳. تاریخ کوتاه مدت، که تاریخ رویداد هاست. حرکتی سریع دارد با تغییرات سریع، که در پی حوادث سیاسی و اجتماعی به وجود می آید.^۵

۳. کتاب فلسفه تاریخ، روش شناسی و تاریخ نگاری، حسینعلی نودری، ص ۲۴۳۱

۴. پنجاه متفکر بزرگ معاصر، جان لچت، ص ۱۴۴

۵. همان

- تحلیل جنگ جمل، بر اساس الگوی آنال.

جنگ جمل نخستین جنگ دوره خلافت علی بن ابیطالب سلام الله علیه، در جمادی الاول سال ۳۶ هجری توسط گروهی، به رهبری عایشه همسر پیامبر و طلحه و زبیر از صحابه نبی اعظم به بهانه خونخواهی عثمان، بر خلافت و جامعه مسلمین تحمیل شد. به دلیل سوار بودن عایشه بر شتری سرخ موی و رهبری جنگ، به جنگ "جمل" شهرت یافت. این جنگ اولین جنگ داخلی مسلمانان محسوب می شود، که با شکست اصحاب جمل در یک روز به پایان رسید. اصحاب جمل به "ناکثین" یعنی پیمان شکنان، معروف شدند، چونکه پس از بیعت با امیر مومنان بیعت را شکستند و با ایشان وارد جنگ شدند.

از پیامدهای مهم جنگ جمل، انتقال مرکز خلافت از مدینه به کوفه در عراق بود. همچنین به دلیل درگیری چند تن از اصحاب رسول خدا و مخالفت با خلیفه زمینه ظهور برخی نظریه های کلامی و فقهی را فراهم آورد. پس از به خلافت رسیدن امیرمومنان به اصرار مردم و با اتفاق نظر مهاجرین و انصار، برخی توقعات نابجا، شروع شد، از جمله، طلحه و زبیر از امام خواستند که امارت کوفه و بصره را به آنها بسپارد.

یعقوبی در تاریخش این گونه گزارش میکند، که آنها نزد امیر مومنان آمدند و گفتند؛ بعد از رسول خدا بر ما ستم شده است، اینک انتظار داریم که ما را در امر حکومت شریک نمایید. همچنین در تقسیم بیت المال اعتراض کردند که چرا سهم آنها با دیگران مساوی در نظر گرفته شده است. وقتی تلاش های آنها برای رسیدن به حکومت و بهره مندی از ثروت های بیت المال بی نتیجه ماند به بهانه عمره به مکه رفتند و به همراهی عایشه و با دروغ خونخواهی عثمان، بر علیه امام علی خلیفه مسلمین، یک جبهه مشترک تشکیل دادند.^۶

هزینه این قیام علیه خلافت، را سرمایه داران ناراضی و برخی کارگزاران برکنار شده مثل عبدالله بن عامر و یعلی بن امیه، پرداخت کردند.^۷ واقعه جمله در شرایطی پیش آمد که مدت کوتاهی از شروع خلافت امیر مومنان گذشته بود، همچنین جامعه اشوب زده از اتفاقات پایان حکومت عثمان، که منجر به قتل او شد، هنوز به طور کامل آرام نشده بود.

از سوی دیگر معاویه به عنوان یک عنصر نامطلوب در منطقه ای مهم، یعنی شامات، به نافرمانی و سرکشی پرداخته بود و با بهانه خونخواهی عثمان زیر بار بیعت با خلیفه نمی رفت. در چنین شرایطی عده ای از اصحاب پیامبر و سابقین، با طمع ورزی و خود برتر بینی به التهاب بیشتر این فضای ملتهب جامعه افزودند که به جزییات و تحلیل بیشتر آن خواهیم پرداخت. البته ما زمانی می توانیم تحلیل دقیق از واقعه جمل ارائه کنیم که، شرایط جامعه بعد از خلافت عثمان و قتل او مورد توجه و واکاوی قرار گیرد و مردمان و جامعه جنوب عراق را که جنگ در آن منطقه رخ داده است بررسی نماییم.

۶. انساب الاشراف، بلاذری، ج ۲، ص ۲۲۲؛ طبری، ج ۴، ص ۴۴۴؛ الامامه و السیاسه، دینوری، ص ۱۴۴؛ الجمل، مفید، ج ۱، ص ۲۲۹

۷. مروج الذهب، مسعودی، ج ۲، ص ۲۵۷

پس از مرگ عثمان، جامعه به تنگ آمده از ظلم های او و بنی امیه، که به وسیله وی، بر مردم و حکومت مسلط شده بودند، به سوی علی سوق پیدا کرد، تا با اجرای حکومت عادلانه مرهمی باشد بر زخم های فراوان جامعه مجروح، از ظلم و تبعیض و بی عدالتی. از سوی دیگر برخی بزرگان قبائل و نخبگان، در ایجاد نارضایتی بر علیه عثمان نقش پررنگی داشتند. آنها، امیدوار بودند که پس از او به مناصب حکومتی و حتی خلافت برسند.

اما با انتخاب مردم و خلافت علی، کمی نگران شدند چرا که او را می شناختند، اما خود را از صرافت نیانداخته و تلاش کردند برای رسیدن به برخی از اهداف خود با علی مذاکره کنند. پس از برخی رای زنی ها و تلاشهایی برای کسب سهمی از قدرت، مدتی نگذشت که فهمیدند از این سفره چیزی نصیبشان نخواهد شد و این مفهوم همان جمله ای بود که طلحه پس از مذاکره با علی بر سر حکومت و سهم بیت المال به زبیر گفت که: "ما را، از این کار بیش از آنچه سگ بو می کشد بهره نیست".^۸

– عقیده، قبیله، غنیمت

برخی اندیشمندان اسلامی، در حوزه علوم اجتماعی و تاریخ نگاری، به نظریه ای تحت عنوان "عقیده، قبیله و غنیمت" اعتقاد دارند.^۹

به این معنی که؛ مطالعه مسائل و رویدادهای اجتماعی و تاریخی در تاریخ اسلام با یک نگاه و از یک منظر قابل تحلیل کامل نیست، بلکه باید به سه کلید واژه "عقیده، قبیله و غنیمت" توجه جدی کرد.^{۱۰}

بر اساس همین سه اصل می توان، گفتمان اصحاب جمل، جنگ صفین، جنگ نهروان و رفتار خوارج، قتل عثمان، واقعه عاشورا، ظهور و سقوط بنی امیه و بنی عباس و... بسیاری از اتفاقات تاریخ صدر اسلام و سده های بعدی را مورد تحلیل قرار داد. بر اساس این سه مولفه مهم شاهد هستیم که در مقاطع مختلف تاریخ اسلام و به طور خاص بازه زمانی دوران خلافت امیرمومنان، چهار خصوصیت بغی، عداوت، شهوت و طغیان در رفتار اقشار مختلف جامعه خصوصا نخبگان پدیدار شد.^{۱۱} انحرافات اعتقادی، تعصبات قبیله ای و طمع ورزی به ثروت و قدرت، برخی از افراد را به سمت خروج و طغیان بر علیه خلیفه مسلمین کشانید. حقد و کینه و دشمنی دیرینه و حسادت، منشاء برخی از فتنه ها بود.

۸. تاریخ طبری، ج ۴، ص ۸۴۲۹

۹. نقد عقل عربی، محمد عابد الجابری، ترجمه محمد ال مهدی، ص ۱۴۵

۱۰. همان .

۱۱. اصول کافی، ج ۲ ص ۳۹۳ «امیر مومنان فرمودند: هوای نفس بر چهار نوع است، بغی، عداوت، شهوت و طغیان»

نقش پررنگ این عوامل در دشمنی های معاویه با علی و حسادت های قابیل گونه نسبت به بنی هاشم از ناحیه بنی امیه و برخی قبایل و طوایف دیگر را می توان به وضوح مشاهده کرد. امیر مومنان در نهج البلاغه به این مطلب اشاره دارند که؛ قریش، از ما انتقام نمی گیرد، جز به دلیل این که خداوند ما را از میان آنها برگزید و گرامی داشت.^{۱۲}

معاویه با علی کینه دیرینه داشت. به دلیل اینکه برادر، دایی و پدر بزرگ مادری اش توسط علی در بدر کشته شده بودند. افرادی چون ولید و مروان به میدان جنگ جمل، وارد شدند به دلیل کینه دیرینه از اهل بیت و بنی هاشم. همچنین عایشه نه تنها نسبت به خدیجه بلکه نسبت به علی و زهرا حسادت و کینه می ورزید و حتی نسبت به همه بنی هاشم چنین رفتاری داشت. در گزارشات آمده است که روزی به ابن عباس گفت: هیچ مکانی برای من در روی زمین منفورتر از مکانی که شما بنی هاشم در آن زندگی می کنید نیست.^{۱۳}

حسادت به جایگاه بنی هاشم در قریش از سوی بنی امیه و قبائل و طوایف کوچکتر مثل، "تیم و عدی" که البته از قریش بودند اما از طوایف ضعیف تر که خلیفه اول و دوم از آنها بودند، شاید یکی از دلایل مهم حسادت و کینه عایشه نسبت به علی و بنی هاشم باشد. چرا که برتری علی بر ابوبکر، پدرش از همه جهات برایش قابل پذیرش و تحمل نبود. امیر مومنان در نهج البلاغه، رفتار عایشه نسبت به خودش را این طور توصیف میکند: .... خیالات زنانه بر او چیره شد و کینه در سینه اش، مثل کوره آهنگری به جوش آمده بود.^{۱۴} خود برترین عقیدتی و اجتماعی و فهم غلط از آموزه های دین، طلحه و زبیر را پس از مرگ عثمان به سمت مطالبه گری بیجا کشانید، به شکلی که بعد از مرگ عثمان وقتی بیت المال محاسبه و تقسیم شد و به هر نفر سه درهم رسید، ناراحت شدند.

آنها نزد امیر مومنان رفته و به اعتراض عنوان کردند، که ما سابقین در اسلام، ایمان و جهاد هستیم، همچنین فامیل پیامبر و از بزرگان قریش، سزاوار نیست با ما چنین رفتاری شود و همانند دیگر مردم سه درهم از بیت المال سهم ما گردد. امیر مومنان در پاسخ آنها فرمودند: شما به پیامبر نزدیک تر هستید یا من؟ گفتند شما. فرمودند: شما سابقه دار تر هستید در ایمان یا من؟ پاسخ دادند شما، فرمود: شما بیشتر مجاهدت کرده اید یا من؟ باز هم پاسخ گفتند شما. در این هنگام حضرت فرمودند: من هم مثل این فرد، که اینجا در زمین من مشغول کار است به همان مقدار از بیت المال بهره مند شده ام.

۱۲۳۳ . نهج البلاغه، خطبه

۱۲۴۸۶ . الفتوح ابن اعثم، ص

۱۴۱۵۶ . نهج البلاغه، خطبه

از سوی دیگر نامه معاویه به طلحه و زبیر به جهت تحریک آنها به جنگ با علی، همچنین وعده خلافت به آنها، دسترسی به خلافت را برای آنها ممکن نشان داد و در پیمان شکنی آنها اثرگذار بود.^{۱۵} امیر مومنان در نهج البلاغه فرمودند: طلحه و زبیر امیدوار بودند که حکومت را به دست آورده و هر کدام چشم به آن دوخته و رفیقش را به حساب نمی آورد.^{۱۶} در برخی گزارشات این گونه آمده است که؛ معاویه نامه ای برای زبیر نوشت و او را امیرالمومنین نامید و به او وعده داد برای او از مردم شام بیعت خواهد گرفت.^{۱۷}

امیرمومنان به شیطنت، طلحه و زبیر و بازیچه قرار دادن همسر پیامبر اشاره می کنند و می فرمایند: همسر رسول خدا را "چونان کنیزان برای فروش در بازار برده فروشان"، به همراه خود می کشیدند.^{۱۸} شان و جایگاه عایشه نزد مردم آنچنان بود که در همراه کردن برخی از مردم بصره برای سپاه جمل نقش مهمی ایفا کرد، به طوری که برخی مردم بصره اعلام کردند، ما به خاطر عایشه با شورشیان همراه شده ایم و در اصل به حمایت از مادر مومنان، که مادر ما محسوب میشود، برخاسته ایم.^{۱۹} پس از تسلط مخالفان بر بصره، عایشه نامه ای برای مردم یمامه، نوشت و افرادی چون "زید بن صوحان" که از پیروان علی و پرچم دار قبیله عبد القیس بود و در جمل به شهادت رسید، را تشویق به خروج بر علیه خلیفه مسلمین کرد.^{۲۰} در چنین شرایطی بود که، ابن عباس به امام پیشنهاد کرد که ایشان هم "أم سلمه" همسر دیگر پیامبر را با خود همراه کند. امام فرمود: من بیرون آوردن او از خانه اش را جایز نمی دانم هرچند آن دو مرد نسبت به عایشه، این کار را کردند.^{۲۱} برای تبیین و تحلیل به وجود آمدن جنگ جمل در کنار بررسی میدانی حادثه، همچنین گزارشات تاریخی، سخنان امیر مومنان در تحلیل و چگونگی به وجود آمدن این واقعه، کمک شایانی به پژوهشگران می نمایند.

امیر مومنان در تبیین دلایل عملکرد خود برای جنگ با سپاه جمل، قبل از حرکت از مدینه، به بیعت شکنی طلحه و زبیر، و به میدان آوردن عایشه، اشاره کردند و فرمودند: "فتنه گری" و "ریختن خون مسلمانان"، انگیزه و دستاورد این طغیان و شورش

۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۷۹؛ الفتوح ابن اعثم، ص ۱۰۴۱۱

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۶۱۴۸

۳. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۱۷۲۳۱

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۸۱۷۲

۵. الجمل، شیخ مفید، ص ۱۹۳۰۴

۶. همان، صص ۲۹۹ - ۲۳۰۱

۷. همان، صص ۲۳۹ - ۲۱۲۴۰

است.^{۲۲} در نامه ای دیگر به مردم کوفه و ابوموسی اشعری که والی کوفه بود، "بدعت گذاری در جامعه اسلامی و میان مسلمانان را"، به آن اضافه می کنند. در آن نامه که خطاب به مردم کوفه نوشته شده بیعت بدون اجبار طلحه و زبیر، همچنین اثرگذاری شورشیان جمل، در قتل عثمان را یادآور می شوند.^{۲۳} همچنین در ادامه روشننگری ها و هدایت جامعه، به یک تحلیل درست از واقعه مهم جنگ جمل، پس از پیوستن، بسیاری از کوفیان به سپاه حق، امیر مومنان، در خطبه ای که در منطقه ذی قار ایراد فرمودند گفتند: آنها برای کوتاه فکران چنین توهمی را به وجود آوردند، که خونخواه عثمان هستند، در حالی که خون عثمان، بر گردن خود آنهاست و باید از آن دونفر خون خواهی شود.^{۲۴}

نتیجه گیری

با توجه به مباحثی که در این پژوهش به آنها اشاره شد و گزارشات تاریخی که مورد بررسی قرار گرفت، همچنین سخنان امام علی میتوان گفت؛، مسائل اجتماعی، جریانات سیاسی، کدورتها و کینه های کهنه و تعصبات عقیدتی، قومی و قبیله ای که ریشه در روابط گذشته بازیگران و بنیانگذاران جنگ جمل داشته است از عوامل مهم به وجود آمدن این واقعه می باشد. بر اساس الگوهای مکتب تاریخ نگاری آنال و تحلیل انگیزه ها و پیامد ها در این واقعه مهم، باید گفت: جنگ جمل خلافت اسلامی را، حتی برخی مناطق حکومت اسلامی را برای مدتی طولانی و سالیان زیاد درگیر پیامدهای خود کرد. جنگ جمل به عنوان اولین جنگ و درگیری درون گروهی و درون خانواده اسلام و مسلمین، خلافت اسلامی را دچار چالشهای بزرگ کرد و از عوامل مهم چند دستگی در جامعه مسلمین گردید. هر چند منطقه عراق به دلیل نزدیکتر بودن به شام و تسلط بیشتر بر برخی مناطق دیگر، برای حکومت امیر مومنان و تاکتیک های نظامی و امنیتی خلافت اسلامی مهم بود اما واقعه جمل، بی شک یکی از عوامل مهم انتقال مرکز خلافت از مدینه و حجاز به کوفه و عراق بود. همچنین این جنگ، موجبات پیدایش نظرات و مباحث جدید و مختلف شد. پس از حادثه جمل مباحث کلامی و فقهی با تکیه بر آن اتفاق، موجبات نظرات متعدد و مختلف را پیرامون مباحث خلافت، امامت و جهاد و مبارزه با اهل طغیان و بغی و شورش در میان مسلمین فراهم آورد. به طور خلاصه شاید بتوان گفت؛ ناآگاهی عوام مردم، فریب خوردن خواص و نخبگان، مخلوط کردن حق و باطل، و در نهایت شخصیت محوری به جای حق محوری، از عوامل مهم به وجود آمدن جنگ جمل بوده است.

۲۲ همان، ج ۱، ص ۲۲۴۰

۲۳ همان.

۲۴ همان ص ۴۱۲۸

حادثه ای که قبائل و طوایف مختلف درگیر در این جنگ را، دچار، کدورت، کینه و دشمنی طولانی مدت کرد و هر کدام دیگری را متهم به کشتار ناحق، افراد طرف مقابل می نمود. این حادثه گسست مهمی را در جامعه اسلامی به وجود آورد، به شکلی که بعدها، موجبات قدرت گیری و استحکام بیشتر بنی امیه و بنی مروان را فراهم کرد، و آنان را آنگونه برگرده جامعه مسلمین سوار کرد که تا مدتها، هیچ کس را یارای مقابله با ظلم ها، بدعت ها و سرکشی های بنی امیه و بنی مروان، نبود.

منابع

- ۱- نهج البلاغه.
- ۲- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، نشر احیا الکتاب العربی مصر ۱۹۶۵.
- ۳- ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، دار الکتب العلمیه، بیروت
- ۴- احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه ایمنی، نشر علمی و فرهنگی، تهران.
- ۵- استنفورد، مایکل، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه گل محمدی، نشر نی، ۱۳۹۵.
- ۶- اسمیت، دنیس، برآمدن جامعه شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاجری، تهران نشر مروارید، ۱۳۸۶
- ۷- برک، پیتر، انقلاب تاریخ نگاری فرانسه مکتب آنال، ترجمه کامران عاروان، نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۹.
- ۸- برودل، فرناند، ترجمه بهزاد باشی، سرمایه داری و حیات مادی، نشر نی، ۱۳۷۲.
- ۹- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق باقر محمودی، بیروت موسسه الاعلمی ۱۹۷۴.
- ۱۰- بلوخ، مارک، جامعه فنودالی، ترجمه بهزاد باشی، نشر آگاه تهران ۱۳۶۳.
- ۱۱- جمشیدیه، غلامرضا، پیدایش نظریه های جامعه شناسی، نشر دانشگاه تهران، ۱۳۶۵.
- ۱۲- دینوری، ابن قتیبه، الامامه والسیاسه، قم نشر رضی، ۱۳۶۸.
- ۱۳- دینوری، احمد بن داوود، اخبار الطوال، دارالکتب العلمیه بیروت، ۱۴۱۵.
- ۱۴- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک، نشر تراث.
- ۱۵- عابد الجابری، محمد، نقد عقل عربی، ترجمه محمد ال مهدی، نشر نسل آفتاب، ۱۳۸۹.
- ۱۶- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۷- کوفی، ابن اعثم، الفتوح، نشر دار الاضواء، بیروت ۱۴۱۱.
- ۱۸- لچت، جان، پنجاه متفکر بزرگ معاصر، ترجمه محسن حکیمی، نشر خجسته، ۱۳۸۳.
- ۱۹- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه پاینده

۲۰- مفید، محمد بن نعمان، الجمل، قم، نشر دارالکتب الاسلامیه .

۲۱- نوذری، حسینعلی، فلسفه تاریخ، روش شناسی و تاریخ نگاری، نشر طرح نو

۲۲- وارینگتن، مارنی، پنجاه متفکر کلیدی در زمینه تاریخ ترجمه محمد رضا بدیعی تهران نشر امیرکبیر ۱۳۸۶